

Union et fraternité

Verenigingen van Belgische migranten in Roubaix in de tweede helft van de negentiende eeuw¹

SAARTJE VANDEN BORRE²

_____ Wetenschappelijk medewerker – Katholieke Universiteit Leuven Campus Kortrijk

Op 7 december 1895 keurde de prefectuur van het departement Nord in Rijsel de verandering van de statuten van de *Société des Anciens Officiers et Sous-Officiers Belges* goed. De vereniging was gesticht in 1890 in Rijsel met als doel

"de resserrer les liens de bonne amitié qui unissent les anciens membres de l'armée Belge, et de soulager les infortunes passagères de ses membres".³

In 1893 verhuisde zij haar zetel naar Café Gambrinus in Roubaix. De statuten werden afgestempeld met een sprekend wapenschild, dat nauwkeurig werd beschreven in artikel 23:

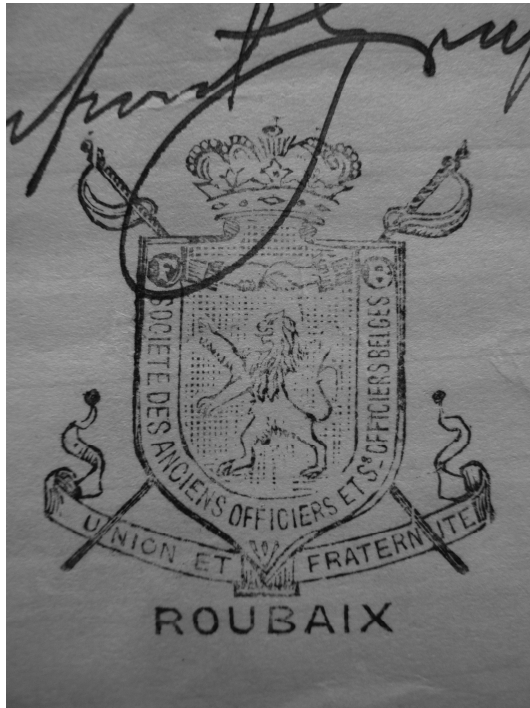
"Les armes de la société sont composées d'un écusson surmonté d'une couronne, traversé de deux épées en croix, et portant à la partie inférieure une banderole avec la devise: Union et Fraternité. Cet écusson porte l'inscription de Société des Anciens Officiers et Sous-Officiers Belges, la partie supérieure est ornées de deux mains entrelacées, avec les lettres B.F. aux extrémités opposées, au centre le Lion Belge".⁴

¹ Dit onderzoek kadert binnen een breder project van het *Centrum voor de Historische Studie van Interculturele Relaties (1750-2000)* (CHIR) aan de KULeuven Campus Kortrijk. Het interdisciplinaire project 'Interculturele identiteiten in grensregio's: Belgische migratie naar Noord-Frankrijk (1850-1914)' staat onder leiding van Marc Depaepe, Lieven D'hulst en Tom Verschaffel, en wordt uitgevoerd door Elien Declercq, Walter Kusters en Saartje Vanden Borre.

² Voor correspondentie in verband met dit artikel, gelieve contact op te nemen met Saartje Vanden Borre, e-mail: Saartje.VandenBorre@kuleuven-kortrijk.be

³ Archives Départementales du Nord (ADN) M 222/2018.20 Société des Anciens Officiers et Sous-Officiers Belges. Statuten. Art. 1 (1895).

⁴ ADN M 222/2018.20 Société des Anciens Officiers et Sous-Officiers Belges. Statuten. Art. 23 (1895).

FIGUUR 1: WAPENSCHILD VAN DE SOCIÉTÉ DES ANCIENS OFFICIERS ET SOUS-OFFICIERS BELGES, ROUBAIX

De link met het Belgische nationale wapen is duidelijk, en dat was ook de bedoeling: trots koesterden de leden van de vereniging hun verleden in dienst van hun vaderland. Zij profileerden zich in hun sociale leven aan de hand van hun militaire graad en rekenden nog steeds op de band van weleer wanneer zij hulpbehoevend zouden zijn. Ondanks deze patriottische gevoelens, gegroeid en gesterkt tijdens hun dienst in het Belgische leger, etaleerde het wapen ook een gevoel van afhankelijkheid ten opzichte van het vestigingsland Frankrijk onder de vorm van het devies *Union et Fraternité* en de invoeging van de letters F (*France*) en B (*Belgique*), respectievelijk in de linker- en de rechterbovenhoek. Het wapen weerspiegelde de dubbele loyaliteit van de leden van de vereniging ten opzichte van twee naties.

Doorheen de hele negentiende eeuw, en met uitlopers tot in de twintigste eeuw, kende Noord-Frankrijk een sterke inwijking van Belgische migranten, voornamelijk als gevolg van de opeenvolgende economische crises in

Vlaanderen en delen van Wallonië. De concurrentie van de gemechaniseerde Engelse textielproductie had er de traditionele textielnijverheid de das omgedaan. Een zware landbouwcrisis in de jaren 1840 en opnieuw vanaf 1873 werkte de verpaupering van het platteland in de hand. In België waren slechts enkele geïndustrialiseerde, voornamelijk Waalse centra in staat werkgelegenheid te bieden. Voor velen was (tijdelijke) migratie de enige manier om de armoede het hoofd te bieden. Daarbij vormde Frankrijk veruit de belangrijkste bestemming. De bedrijvigheid van Parijs trok heel wat migranten aan, maar de meeste Belgen strandden in het departement Nord, waar de snelgroeïende industrie met een arbeidstekort kampte (Blanc-Chaléard, 2008, 7-9). Door de zwakke demografische groei en de persistentie van een rurale arbeidsmentaliteit kon en wilde de Franse bevolking niet aan het arbeidsaanbod voldoen. Ondernemers wierven bijgevolg massaal Belgische migranten aan. Dat hun statuut van vreemdeling op juridisch vlak allerlei voordelen met zich meebracht, was daarbij een extra stimulans. Buitenlanders waren makkelijker onder controle te houden als gevolg van de reële mogelijkheid tot uitwijzing bij elke aanvaring met de ordediensten (Caestecker, 1999, 242-243; 2002, 121-122). Verder moesten zij ook niet aan de militaire dienst in Frankrijk voldoen. In 1889 kwam hier pas verandering in. Aanvankelijk ging het voornamelijk om tijdelijke, mannelijke arbeiders. In het derde kwart van de negentiende eeuw ontwikkelde deze groep zich echter tot een evenwichtiger samengestelde gemeenschap als gevolg van de definitieve vestiging van families (Lentacker, 1975, 173).⁵ Firmin Lentacker (1974, 221) schat het aantal Belgen dat zich tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw in Frankrijk vestigde op zo'n 400.000. Ook Jacques Dupâquier spreekt van een 500.000-tal migranten van Belgische origine in Frankrijk in 1891 (Dupâquier, 1991, 341).

De migratiebeweging tussen België en Frankrijk hield aan tot in de eerste helft van de twintigste eeuw (*Ibid.*, 346). Rond de eeuwwisseling echter nam de omvang van de gevestigde migrantengemeenschap in absolute cijfers af. Door de verbeterde transportmogelijkheden kozen vele Belgen ervoor in hun land te blijven wonen en dagelijks of wekelijks naar hun arbeidsplaats in Frankrijk te pendelen. Deze grensarbeid was ook voor Franse ondernemers interessant. De arbeiders waren vaak bereid om onder de lonen te werken en kwamen niet in aanmerking voor sociale wetten zoals de wet op de

⁵ 'Belgische gemeenschap' wordt in dit artikel begrepen als 'het gemeenschappelijk hebben van een Belgische familiale achtergrond'. Onder deze Belgische gemeenschap worden diegenen gerekend met de Belgische nationaliteit, alsook hun nakomelingen, ongeacht hun officiële nationaliteit.

arbeidsongevallen (Leleux, 2007).⁶ De Franse werknemers ervoeren het fenomeen van de grensarbeid vaak als een vreemdelingenprobleem. Een vaak geformuleerde klacht luidde dat de *frontaliers* de arbeidsplaatsen van Franse autochtonen innamen, maar hun loon niet terug investeerden in het plaatselijke handelsleven.

"Ces ouvriers apportent avec eux leurs provisions, dont, habituellement, un pot de beurre; d'où la dénomination originale de 'pots-au-burre' que leur donnent les ouvriers français peu sympathiques en général à ces étrangers qui viennent les concurrencer et dépensent totalement dans leur pays l'argent gagné dans le notre."⁷

Ook binnen een stad als Roubaix circuleerden *feuilles volantes* waarin men stevig van leer trok tegen de Belgische grensarbeiders.⁸ In de officiële vreemdelingen cijfers werden de *frontaliers* echter niet meegeteld, aangezien zij niet op nationaal grondgebied woonden. Naast het fenomeen van de grensarbeid, droeg ook de wet op de nationaliteit van 1889 (Ponty, 2003, 72-75), die de uiteindelijke basistekst met betrekking tot de nationaliteitsverwerving in Frankrijk zou vormen, bij tot de statistische terugval van de Belgische gemeenschap. Heel wat nakomelingen van Belgische migranten kwamen immers in aanmerking voor deze nieuwe regelgeving, en werden vanaf toen juridisch als Fransman beschouwd. Zij verdwenen volledig uit de vreemdelingenstatistieken. Het dubbele *ius soli*, het kenmerkend principe van het Franse nationaliteitsbeleid, was al sinds 1851 in voege. Zonen, geboren op Frans grondgebied, van vaders, zelf geboren op Frans grondgebied, verkregen de Franse nationaliteit bij hun meerderjarigheid. Zij beschikten echter over het recht de nieuwe nationaliteit te weigeren. In de praktijk maakten velen onder hen hiervan gebruik, omdat ze op die manier de Franse legerdienst konden ontlopen. In 1889 werd het dubbele *ius soli* echter verplicht gesteld, zodat in één klap heel wat migranten van de tweede en derde generatie de Franse nationaliteit verkregen. De wetgever presenteerde

⁶ Wet van 9 april 1898 (N° 34652, "Loi concernant les responsabilités des Accidents dont les Ouvriers sont victimes dans leur travail", *Bulletin des Lois de la République Française*, no. 1977 (1899), Parijs, Imprimerie Nationale, pp. 837-846.)

⁷ Cyr., "Les 'Pots-au-Burre'", *Croix du Nord* (26 mei 1899).

⁸ Louis Pontier, *Les Pots au Burre*, s.l., 1897 (Bibliothèque Municipale de Roubaix (BMR) classeur chansons 2): "J' n'aime pos les pots-au-burre / Tout l'monte comprendra cha / Chest la peste et j'vous l'jure / A Roubaix y n'a qu' cha".; Tuson Piloire, *Les Pots au Burre ou La Peste à Roubaix*, 1897 (ADN 154/173): "Mes amis, c'est de l'histoire / À Roubaix, c'est pas à croire / On voit chaque matin / Tout au long du chemin, / Des milliers, je vous l'assure, / Qu'on surnomme: *les Pots au Burre*, / Venant dans nos chantiers / Et nos ateliers. / Le patron, / Bon garçon, / Aime la baisse. / Pour cinq sous / Moins que nous, / Vite il se presse / D'employer / L'étranger, / Quelle finesse. / L'ouvrier / De Roubaix, / Pour lui, peut chômer".

deze massale verfransing als een beloning voor de integratie van de vreemdeling. Hij had immers schoolgelopen in Frankrijk, had daardoor de Franse waarden meegekregen en was dus doordrongen van de Franse geest.⁹ Bijgevolg moest hij ook kunnen genieten van gelijke rechten en plichten (Weil, 1999, 60). Hedendaags onderzoek waarschuwt ons echter deze veronderstelling niet zomaar te veralgemenen. Formele verandering van nationaliteit betekent cultureel gezien nog niet dat men zonder enige moeite de migrantenstatus inwisselt voor die van 'Frans staatsburger' (Phinney, Horenczyk, Liebkind, & Vedder, 2001, 497). De houding van een tweede- en derdegeneratiemigrant tegenover zijn afkomst beïnvloedt onvermijdelijk zijn individuele identiteitsconstructie. Vanuit deze overtuiging hebben we ervoor geopteerd ook nakomelingen van Belgische migranten in Roubaix te betrekken in het onderzoek.

Van de duizenden Belgen die voor hun levensonderhoud over de grens trokken, vestigden velen zich in Roubaix, geroemd als het *Manchester français*.¹⁰ Deze stad bouwde haar grote industriële succes op de productie van textiel, een vaardigheid die haar bevolking en de hele omliggende streek zich al eeuwenlang eigen had gemaakt. Door een mechanisatie van het productieproces en een goede marketing tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw, slaagden de industriëlen van Roubaix er niet alleen in de textielcrises het hoofd te bieden, maar daarenboven ook een internationale reputatie op te bouwen. De groeiende industrie smeekte om arbeiders; het aanbod van het directe hinterland was ontoereikend (Petillon, 2002, 673). Roubaix breidde zijn rekruteringsbasis steeds verder uit, onder andere tot ver in België. De industrialisering van de textielnijverheid in Roubaix bood mogelijkheden voor gekwalificeerde Belgische arbeiders, die vooral afkomstig waren uit stedelijke gebieden als Gent en Aalst, waar men al enigszins bekend was met gemechaniseerde textielarbeid. Door de vereenvoudiging van het productieproces creëerde de mechanisering ook een enorm aanbod aan laaggeschoolde jobs (o.a. wever), waardoor een migratiestroom vanuit het ongeschoolde Vlaamse platteland op gang kwam. (Petillon, 2002, 674, 682; 2006, 115, 137). In het kielzog van de industrialisatie ontwikkelde zich in Roubaix een razendsnelle urbanisatie. Dit bracht voor ambachtlieden ongekende arbeidsmogelijkheden met zich mee. Behalve in de industrie waren de Belgen bijgevolg ook goed vertegenwoordigd in de

⁹ Het onderzoek naar de opvoeding en het onderwijs van de Belgische migrantenkinderen in Noord-Frankrijk wordt gevoerd door Walter Kusters (CHIR).

¹⁰ Het bevolkingscijfer van Roubaix steeg op een eeuw tijd van 8.500 in 1814 naar 125.000 in 1896 (Petillon, 2006, 69-70).

gekwalficeerde, eventueel zelfstandige ambachten als metser, timmerman, kleermaker en schoenmaker, alsook in de kleinhandel (café-uitbaters) (Petillon, 2006, 135).

Roubaix ontsnapte niet aan de aandacht van de historici, maar het is grotendeels bij economisch en sociaal onderzoek gebleven. Vooral de demografie kon onmogelijk de uitzonderlijke ontwikkeling van de stad negeren. De bevolkingsaangroei van 1814 tot 1891 was voor 52,7% toe te schrijven aan inwijking (*Ibid.*, 69). Het aandeel van de Belgen in deze migratie was zo aanzienlijk dat van 1872 tot 1886 meer dan de helft van de inwoners van Roubaix de Belgische nationaliteit had (Reardon, 1977, 80-81). De meest volledige studie over de populatie van de stad is ongetwijfeld die van Chantal Petillon, gepubliceerd in 2006. Andere studies leggen zich toe op de ontwikkeling van de textielindustrie in Roubaix (Daumas, 2004) of op de spelers in het economische veld: het patronaat (Bonte, 2002) en de arbeidersmassa (Reardon, 1977). De aanwezigheid van de Belgen, en dan vooral van de Gentenaars, was een belangrijke factor in de ontwikkeling van het socialistische gedachtegoed in Frankrijk. De vraag rijst of het afwijkende ideeëngoed van de Belgische socialisten een stimulerende dan wel afremmende invloed had op de vorming van de ideologie in het land (Strikwerda, 1984; Couton, 2003; Defoort, 2006). Het sociaal-culturele leven van de Belgische arbeiders in Roubaix is veel minder gedocumenteerd. Op lokaal vlak toont men nochtans grote interesse in de geschiedenis van deze 'eerste' migratie. Het wetenschappelijk onderzoek naar de invloed van Belgische migranten op het sociaal-culturele leven in Roubaix staat echter nog in zijn kinderschoenen. Slechts enkele kleine studies behandelen de acculturatie en het culturele leven van Belgische migranten in Roubaix (Delmaire, 1996; Landrecies, 2001).

Deze relatief beperkte aandacht van het onderzoek voor de socioculturele aspecten van de Belgische migratie in Noord-Frankrijk vloeit voort uit de aanname dat de inpassing van Belgische migranten in de Franse maatschappij probleemloos verliep. De veronderstelde geografische en historische homogeniteit van het gebied zou de culturele nabijheid van de bevolking in stand hebben gehouden, waardoor elke Belgische migrant in Noord-Frankrijk zich er zonder problemen thuis voelde (Marty, 1982, 78; Hilaire, 1984, 206; Dupâquier, 1991, 333). De Belgische migratie in Noord-Frankrijk vormt echter een complexere geschiedenis dan het huidige migratiedebat durft vermoeden. Het bronnenmateriaal toont aan dat deze zogenaamde culturele nabijheid door de betrokken groepen zelf niet altijd op die manier werd ervaren. De politieke omwentelingen in de eerste helft van de negentiende eeuw,

het ontstaan van België en het vastleggen van de geopolitieke grens misten hun uitwerking niet. Net in de grensstreek werd de bevolking dagelijks geconfronteerd met de verschillen die de geopolitieke markering installeerde onder de vorm van verplichte administratie, douane en smokkelwaar.

De grens bewerkstelligde een psychologische en culturele kloof tussen de groepen, omdat zij hun identiteitsgevoel passender bij de specifieke realiteit van 'hun' staat gingen invullen (Barth, 1998, 9-38; Hylland Eriksen, 1993, 36-58). De socioculturele gelijkenissen zoals die bestonden in het historische Vlaanderen, hadden niet voldoende gewicht om de invloed en de gevolgen van het uittekenen van de grens te weerstaan. Beide bevolkingsgroepen beschouwden zichzelf steeds meer als cultureel verschillend.¹¹ De overtuiging waarmee men zowel zichzelf (autostereotypering) als de ander (heterostereotypering) definieerde, was ook voor de Belgische migranten in Frankrijk bepalend voor het al dan niet vlotte verloop van het acculturatieproces.¹² Ondanks de culturele aanpassingsmoeilijkheden die de migratie met zich meebracht, hadden de migranten het op vlak van structurele integratie lange tijd al bij al eenvoudig. Onder invloed van de republikeinse waarden beschouwde de Franse staat bewegingsvrijheid van mensen immers als een fundamenteel recht, waardoor ook migranten zo min mogelijk werden gecontroleerd, tenzij ze een gevaar geacht werden voor de gevestigde maatschappij. Tot pakweg 1880 maakte de Franse wetgeving zelden onderscheid in rechten op basis van nationaliteit. Dit had als gevolg dat in de praktijk migranten nagenoeg dezelfde rechten en plichten hadden als Franse burgers. Tijdens de derde Franse Republiek, toen het nationaliteitsdebat in steeds grotere mate zijn neerslag vond in wetten en decreten, werden de migranten vaker geconfronteerd met de maatschappelijke beperkingen die hun vreemdelingenstatus met zich meebracht (Noiriel, 1991, 83-94). De systematische toepassing van het nationaliteitsprincipe in de wetgeving creëerde een groep rechthebbenden en een groep rechtelozen, wat de structurele integratie in de samenleving in aanzienlijke mate bemoeilijkte. De concretisering van de 'nationaliteit' in het dagelijkse leven zorgde ervoor dat

¹¹. Hiermee gaan we in tegen de stelling van Timothy Baycroft (2004), die Frans-Vlaanderen doorheen de hele negentiende eeuw en zelfs tot diep in de twintigste eeuw als een cultureel homogeen gebied beschouwt, en daarmee ons inziens het lange bestaan van de geopolitieke grens (eind 17de - begin 18de eeuw mits nog enkele minieme verschuivingen) en de invloed daarvan op het identiteitsgevoel van de bevolking onderschat.

¹². Onder *acculturatie* verstaan we, in navolging van Gordon (1964) en Eldering (2005) de culturele veranderingen die twee of meerdere groepen ondergaan als gevolg van hun contact met elkaar. Deze veranderingen kunnen zowel in positieve (aanpassing) als in negatieve zin (verzet) begrepen worden.

dit abstracte begrip werd verinnerlijkt door de bevolking, alsook geassocieerd met een cultuurverschil. Het is dan ook niet verwonderlijk dat net in deze ooit als 'cultureel homogeen' gepercipieerde regio's het beeld van de migrant als 'de bedreiging voor de gevestigde maatschappij' des te meer leeft. Het 'gevaar' bevindt zich geografisch immers het dichtste bij (Noiriel, 2006, 273). Bijgevolg stak ook in Noord-Frankrijk xenofobie de kop op bij de autochtone bevolking, vooral in tijden van economische recessie, toen de gevestigde maatschappij werd bedreigd. De haat richtte zich tegen de Belgen, die er zowat de totaliteit van de migrantenbevolking uitmaakten (Derainne, 1998).

Het historische migratieonderzoek kan niet terugvallen op de hedendaagse, sociologische onderzoeksmethoden om te peilen naar het identificatieproces bij migranten. Toch is een genuanceerd beeld van het integratieproces van de Belgisch migrantengroep in de Noord-Franse maatschappij enkel mogelijk wanneer we, naast de aandacht voor commentaar van *outsiders* op de gemeenschap, ook oog hebben voor signalen vanuit de Belgische gemeenschap zélf. Geschreven bronnen afkomstig uit deze gemeenschap zijn echter schaars: ongeletterde arbeiders produceerden immers nauwelijks geschreven documenten, en uiteraard werden die zelden bewaard. Publieke archieven vormen echter een uitgebreide, zij het vrij eenzijdige, bron van informatie. Vanuit de overtuiging dat vrijwillige sociale engagementen kunnen beschouwd worden als een parameter van de persoonlijke interesses en opvattingen, bekijken we het actieve verenigingsleven van Belgische migranten in Roubaix tussen 1852 en 1901. Deze chronologische afbakening hangt samen met wijzigingen in de Franse wetgeving met betrekking tot verenigingen.

1. ZICH VERENIGEN IN ROUBAIX: DE REGELS VAN DE KUNST

In 1810 werd in artikel 291 van het strafwetboek opgetekend dat

"nulle association de plus de vingt personnes, dont le but sera de se réunir tous les jours ou à certains jours marqués pour s'occuper d'objets religieux, littéraires, politiques ou autres, ne pourra se former qu'avec l'agrément du gouvernement, et sous les conditions qu'il plaira à l'autorité publique d'imposer à la société".¹³

¹³ Napoléon I, *Code Pénal de 1810*, Brussel, De Braeckener, 1810, p. 59.

Artikel 292 tot 294 lichtten de maatregel verder toe en bepaalden de boetes bij overtredingen. Op 10 april 1834 herbevestigde de Julimonarchie dat een vereniging van meer van 20 leden officiële toelating moest aanvragen bij de overheid, die de macht had deze te weigeren of op latere datum weer in te trekken. De maatregel was ook van kracht voor verenigingen met onderafdelingen, aangezien die samengeteld uit meer dan 20 personen bestonden. Na een wat ruimere verenigingsvrijheid tijdens de tweede Franse Republiek, werd de wet van 1834 door Napoleon III in 1852 gedeeltelijk terug ingevoerd (Jaume, 2001).¹⁴ Deze stipuleerde daarenboven dat elke goedkeuring van een vereniging op niveau van de prefectuur moest gebeuren, waardoor wat Roubaix betreft alle autorisatieaanvragen van verenigingen vanaf 1852 terug te vinden zijn in de *Archives Départementales du Nord* (ADN), serie M. Het moet worden opgemerkt dat door deze wettelijke bepalingen vele 'feitelijke verenigingen' onzichtbaar kunnen zijn in deze archieven, omdat zij geen twintig leden telden noch om andere redenen aandrang voelden officiële toelating aan te vragen. Dergelijke verenigingen kunnen wij enkel op het spoor komen via andere kanalen, zoals bijvoorbeeld *feuilles volantes*.¹⁵ Andere verenigingen, waarvan de activiteiten eventueel als subversief zouden kunnen worden gepercipieerd (aanvankelijk republikeins, later socialistisch), waren heel voorzichtig met het aanvragen van autorisatie, waardoor deze archieven ook van hun aanwezigheid in de regio geen getrouw beeld weergeven. De strenge wetgeving werd gehandhaafd gedurende het tweede Franse Keizerrijk, maar werd via allerlei extra rechten voor welomschreven groeperingen (*secours mutuels*, coöperatieven) verlicht. Tijdens de derde Franse Republiek werd de Franse overheid geconfronteerd met een verenigingsboom en een steeds sterker wordende roep om vrijheid van vereniging. Haar houding tegenover dit sociaal fenomeen was op zijn minst dubbelzinnig te noemen. Men hield enerzijds een uiterst strenge wetgeving aan met betrekking tot verenigingen (*associations*), maar tegelijk was het recht tot samenkomen (*réunion*) mits voorafgaande melding aan de autoriteiten sinds 1868 een feit. In de praktijk werden de bepalingen voor *associations* en *réunion* door elkaar toegepast, waardoor verenigingen die zich aanmeldden zo goed als altijd een toelating verkregen. Er ontstond een soort gewoonterecht voor verenigingen, maar tegelijk kon de overheid volledige willekeur

¹⁴. N° 3880, "Décret qui abroge celui du 28 juillet 1848, sur les Clubs, à l'exception de l'article 13, et déclare applicables aux Réunions publiques les articles 291, 292 en 294 du Code pénal, et les articles 1, 2 et 3 de la loi du 10 avril 1834", *Bulletin des Lois de la République Française*, no. 512 (1852), Parijs: Imprimerie Nationale, pp. 859-860.

¹⁵. Het onderzoek naar de literaire productie van en over de Belgische migrant wordt uitgevoerd door Elien Declercq (CHIR).

blijven uitoefenen over het socioculturele leven van de burgers. Tijdens het *Congrès sur la liberté d'association*, dat in 1899 doorging in Parijs, zei Charles Benoilt, opkomend politicus, dat:

"l'article 291 dort ou ne dort pas, selon le bon ou le mauvais vouloir du gouvernement, qui l'applique s'il veut, quand il veut, à qui il veut" (Machelon, 2001, 141).

Volgens de officiële statistieken van 1900 waren er 45.000 verenigingen verspreid over heel Frankrijk, die door een onaangepaste wetgeving in de marge van de illegaliteit werkten (Machelon, 2001, 142). Het voortduren van deze scheve legale situatie was te wijten aan de angst van de Franse overheid voor de religieuze congregaties, die, indien men verenigingsvrijheid (met rechtspersoonlijkheid) zou inschrijven in de wetgeving, niet meer onder haar controle zouden vallen. De *loi sur les associations* van 1 juli 1901 (Ponty, 2003, 80-83) maakte een einde aan deze toestand door het voor iedereen mogelijk te maken een feitelijke vereniging zonder winstoogmerk te stichten. Via geijkte procedures kon men dan de vereniging rechtspersoonlijkheid laten toekennen (Grange, 1993, 30).

De prefectorale archieven van het departement Nord herbergen de verenigingsaanvragen uit Roubaix tussen 1852 en 1901. Deze dossiers zijn per jaar gerangschikt, met als gevolg dat eenzelfde vereniging verschillende malen kan opduiken, omdat zij over de jaren heen meerdere keren de prefectuur aanschreef. In elk dossier zijn er enkele standaarddocumenten terug te vinden, zoals de officiële aanvraag tot autorisatie, uitgaande van de vereniging zelf of diens woordvoerder, één exemplaar van de statuten (deze werden in tweevoud opgemaakt, waarvan een exemplaar werd bewaard door de prefectorale administratie en een ander werd teruggezonden naar de vereniging), een ledenlijst van de stichtende leden (met in elk geval naam en adres, maar vaak ook andere gegevens zoals beroep, nationaliteit, geboorteplaats, leeftijd) en de officiële adviezen van de burgemeester en/of het hoofdcommissariaat aan de prefectuur. Ook elke verdere correspondentie tussen de vereniging en de prefectuur, zoals aanvragen tot verandering van zetel of aanpassing van de statuten, kan in de dossiers worden teruggevonden. In uitzonderlijke gevallen nam de prefectuur ook conflictbemiddeling binnen verenigingen op zich.¹⁶ De verplichting tot autorisatie van de vereniging vanaf twintig leden volstaat niet om een definitieve schatting te maken van het aantal *de facto* verenigingen in Roubaix tussen 1852 en 1901. Bronnen

¹⁶ ADN M 222/1987.19; 1990.14; 1992.10; 1997.5: Le Lion Belge (1876).

als *feuilles volantes* tonen aan dat het archief slechts een deel van het enorm rijke verenigingsleven in de stad weergeven. De enorme verscheidenheid aan verenigingen en de aanwezigheid van dossiers van verenigingen met minder dan twintig leden zijn echter treffend. De bewaarde dossiers vormen wel een staalkaart van de variatie in het verenigingsleven in Roubaix in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het is duidelijk dat het verwerven van officiële autorisatie voor hun activiteiten uitermate belangrijk was voor deze kleine vriendengroepen, die de omstandige administratie nooit zouden ondernemen indien ze er geen voordeel konden uit halen. Verscheidene verenigingen gaven in hun aanvraagbrief aan dat de mogelijkheid om deel te nemen aan officiële feesten en stoeten, en de kans op het verwerven van geldprijzen (waarschijnlijk uitgelooft door de stad) de hoofdmotieven vormden om de officiële autorisatie van de vereniging door de overheid aan te vragen.¹⁷ De autorisatie vormde dus met andere woorden voor vele verenigingen een manier om zichtbaar te worden in het stadsbeeld door probleemloos gebruik te kunnen maken van de *voie public*.

De prefectuur in Rijsel nam nooit een besluit betreffende de autorisatie van een vereniging zonder vooraf de burgemeester en het hoofd van de politie van de desbetreffende stad te hebben geraadpleegd. Daardoor waren verenigingen sterk onderhevig aan de *goodwill* van de lokale autoriteiten: de prefectuur volgde in nagenoeg alle gevallen hun advies. Officieel onderzochten zij de aanvraag vanuit verschillende oogpunten. Zo ging men na of er tegen de *conduite et moralité* van de leden van de vereniging bezwaren in te brengen waren. Leden met een strafblad werden onherroepelijk geschrapt, zoals François Dotselaere, lid van *Les Francs Bouleurs Belges* (1882). De politiecommissaris van Roubaix deelde mee aan de prefect:

"Il résulte des renseignements recueillis qu'il n'existe rien à la charge des personnes portées sur la liste ci-jointe et qui ont l'intention de se constituer en société de bouleurs dont le siège se trouverait aux Sept Ponts, à l'exception du né Dotselaere, François qui a été condamné en Belgique à un mois d'emprisonnement pour vol!"¹⁸

De arm der wet ging ook na of de lokalen waar de vereniging wou bijeenkomen wel voldeden aan de eisen inzake veiligheid en hygiëne (*sécurité et salubrité*). Het advies van de burgemeester van Roubaix met betrekking tot

¹⁷. ADN M 222/1221 Les Vrais Belges. Aanvraag tot autorisatie van de vereniging (1883); ADN M 222/1218 Société du Petit Pompier. Aanvraag tot organisatie van de vereniging (1883).

¹⁸. ADN M 222/1998.7 Les Francs Bouleurs Belges. Advies van de Commissaire Central de Police in Roubaix aan de Préfet du Nord (1882).

de autorisatie van *Les Bons Enfants de Bruges* vatte deze criteria als volgt samen:

"Le local affecté à cette société est convenable; le cabaret est bien tenu, et offre une surveillance facile".¹⁹

De commissaris wijdde wat meer uit over die 'makkelijke bewaking' in zijn verslag aan de prefect:

"La salle dans laquelle doivent se tenir les réunions de leur société est bien située, elle présente toutes garanties pour la sécurité publique et offre les facilités désirables pour la surveillance que doit y exercer la police".²⁰

De controle van een agent op de activiteiten van de bevolking in de cafés was in het Frankrijk van de negentiende eeuw een normale, zij het niet altijd even gewaardeerde zaak (Scott Haine, 1996, 22-32).

Bij het overlopen van de naar schatting 1500 verenigingsdossiers uit Roubaix tussen 1852 en 1901 werd expliciet gezocht naar verenigingen van migranten. Daarbij hadden we in de eerste plaats aandacht voor die verenigingen die de naam als Belgisch identificeert. Het kon hierbij gaan om een plaatsnaam (België, Vlaanderen, Wallonië, Brussel, Lokeren, Brugge, Gent, Wervik), alsook om een symbolische verwijzing naar België door bijvoorbeeld het gebruik van het nationale devies (*L'union fait la force*) of een kenmerkend symbool (*Le Lion Belge*, *Le lion de la Flandre*). Op basis van deze criteria werden 36 verenigingen weerhouden.

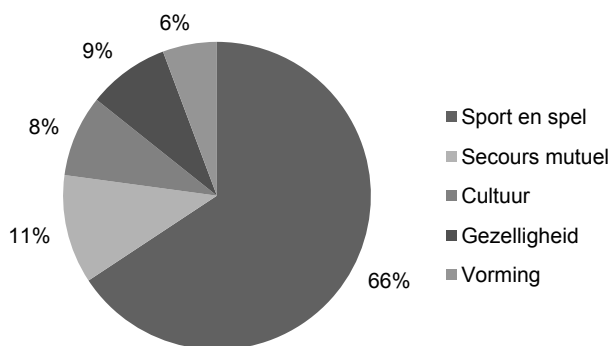
2. IN FRANKRIJK, ONDER BELGEN

Wanneer we de 36 verenigingen bekijken, valt chronologisch vooral een piek in de jaren 1870 op, toen de prefectuur vijftien verzoeken tot autorisatie van verenigingen met een uitgesproken Belgisch profiel te verwerken kreeg. Dit was een spectaculaire stijging in vergelijking met de jaren 1860, toen slechts drie aanvragen, alle daterend uit 1869, aan de prefectuur werden gericht. Negen op vijftien van deze verzoeken waren afkomstig van *sociétés de billard anglais*: ook de Belgische migranten in Roubaix waren ten prooi

¹⁹ ADN M 222/1982.12 *Les Bons Enfants de Bruges*. Advies van de Maire de Roubaix aan de Préfet du Nord (1874).

²⁰ ADN M 222/1982.12 *Les Bons Enfants de Bruges*. Advies van de Commissaire Central de Police in Roubaix aan de Préfet du Nord (1874).

gevallen aan de 'Engelse biljartmanie' in de streek. Van de 71 Engelse biljartverenigingen die tussen 1867 en 1897 officieel werden toegestaan in Rijsel, dateerden 51 uit de jaren 1870. Ook daar hanteerden er negen een expliciet Belgisch profiel. De piek valt niet alleen te wijten aan het enthousiasme onder de Noord-Franse bevolking voor het nieuwe spel, maar was ook een gevolg van de mentaliteitsverandering die de regimewissel tussen het tweede Franse Keizerrijk en de derde Franse Republiek met zich meebracht. Tijdens de derde Franse Republiek werd er steeds meer ruimte gelaten aan de vrijheid van het individu, wat impliceerde dat verenigingen steeds vaker oogluikend werden toegestaan (Agulhon & Bodiguel, 1981, 32). Enkele migranten grepen deze nieuwe vrijheid aan om zich met hun 'Belgische' club te profileren binnen het verenigingsleven. Het relatief hoge aantal verwijzingen naar de afkomst in de naamgeving van de clubs in vergelijking met andere decennia heeft mogelijk ook te maken met de verhoogde migratiegolf in het derde kwart van de negentiende eeuw. Aangezien de migratiebeweging nog recent was, was de identificatie met het herkomstgebied nog sterk. In de daaropvolgende decennia zakten de aanvragen terug tot acht dossiers in de jaren 1880 en tien in de jaren negentig.

GRAFIEK 1: VERENIGINGEN: ACTIVITEITEN

In de negentiende eeuw maakten sport- en spelverenigingen essentieel deel uit van het sociale leven in Roubaix: het succes van moderne sporten als voetbal en wielrennen valt deels vanuit de levendige sporttraditie van de stad te verklaren (Steinling, 2004, 321). Ook de Belgische migranten koesterden een voorliefde voor sport en spel. De 23 verenigingen in deze categorie worden verder in dit artikel uitgebreid besproken.

Onder de noemer 'cultuur' vallen drie muziekverenigingen, waarvan de eerste werd gesticht in 1869. *La Bruxelloise* stelde zichzelf als officieel doel "la propagation musicale avec instruments en fer blanc".²¹ De aanvraag tot autorisatie maakt echter duidelijk dat niet alleen de liefde voor muziek, maar ook het gezelligheidsaspect van de vereniging zeer belangrijk was:

"le but est: la propagation de la musique avec instruments en fer blanc, de se réunir, se divertir à peu de frais et avec loyauté".²²

De ledenlijst toont aan dat 19 op de 26 leden afkomstig waren van Brussel, wat de naamgeving verklaart. De mogelijkheid dat sommigen onder hen elkaar reeds kenden vóór hun migratie naar Roubaix, is reëel. De vereniging stond echter ook open voor nieuwe leden. Zoals bij de meeste clubs konden deze laatsten vanaf achttien jaar als lid worden voorgedragen op de vergaderingen, en werd over hun toelating gestemd.²³ Beide andere 'cultuurverenigingen' werden gesticht in de jaren 1890. Het ontdebellen van de naamgeving in *L'Avenir Franco-Belge* (fanfare) en *La Lyre Franco-Belge* (koor) past in het klimaat van die tijd, toen Frankrijk (net als elders in Europa) de noodzaak voelde individuen van vreemde nationaliteit binnen de landsgrenzen te identificeren en te volgen (Caestecker, 1998). De wetgevende maatregelen die met dit doel werden uitgevaardigd, hadden een grote impact op het alledaagse leven van elke immigrant (Noiriel, 1991, 91, 166-180). Dat verenigingen beide nationaliteiten in de titel opnamen, duidt op een sterke verinnerlijking van dit nationaliteitsonderscheid. Wellicht ging men zijn identiteitsgevoel richten naar dit in de praktijk puur administratieve onderscheid.

De notie van gezelligheid was een onontbeerlijke factor in de socialisatie: het was en is het fundament voor elke succesvolle vereniging, wat het doel officieel ook moge zijn. Sommige verenigingen maakten er zelfs hun belangrijkste bestaansreden van, zoals *Les Joyeux Enfants de la Belgique* in 1875:

"Les soussignés prennent la respectueuse liberté de vous écrire la présente pour solliciter de votre bonne volonté, la permission de fonder Une Société de Plaisir, qui n'aura d'autre but que de se réunir de temps en temps pour se distraire et s'amuser sans qu'il y soit aucunement question de politique ou de religions. Afin,

²¹ ADN M 222/1974.11 La Bruxelloise. Statuten. Art. 1 (1869).

²² ADN M 222/1974.11 La Bruxelloise. Aanvraag tot autorisatie van de vereniging (1869).

²³ ADN M 222/1974.11 La Bruxelloise. Statuten. Art. 3 (1869).

Monsieur le Préfet, ce n'est que dans le but de se trouver les amis réunis et de faire un souper tous ensemble et de bien se divertir de temps en temps..."²⁴

Roubaix heeft een traditie van *sociétés de plaisir*, vaak in combinatie met een *secours mutuel* (Derreumaux, 1996). Deze laatste kan worden gedefinieerd als

"une association de prévoyance qui, moyennant une cotisation, assure ses membres contre certains risques déterminés: maladie, accidents, infirmité" (Lasserre, 1950, 119, 124-125).

Verschillende migrantenverenigingen functioneerden als een *secours mutuel* en regelden de goede werking hiervan nauwkeurig in hun statuten. Het doelpubliek van dergelijke sociale vangnetten werd vaak beperkt, hetzij impliciet door de naamgeving, zoals bij *L'Union Belge* en *L'Alliance Wallonne*, hetzij expliciet in de statuten, zoals het geval was bij verschillende verenigingen van oudgedienden van het Belgische leger.²⁵ Deze laatste verenigingen zetten de solidariteit die was ontstaan tijdens de militaire dienst verder in het dagelijkse leven. De meeste verenigingen van oud-militairen behielden een opvallende patriottische link met het vaderland. Zo werd het feest van de vereniging vaak gevierd rond 21 juli, een keuze die in de statuten verantwoord werd door een verwijzing naar de Belgische nationale feestdag.²⁶ Ook de vlag en het wapenschild van de vereniging verwees zowel in kleur als vormgeving naar België.²⁷ Sommige verenigingen onderhielden ook contacten met zusterverenigingen, zowel in Frankrijk als in het thuisland.²⁸ De *Association Amicale des Décorés et Médailleurs de Belgique* bepaalde in haar statuten dat, indien de vereniging ooit werd opgedoekt,

²⁴. ADN M 222/1983.18 Les Joyeux Enfants de la Belgique. Aanvraag tot autorisatie van de vereniging (1875).

²⁵. ADN M 222/2018.20 Société des Anciens Officiers et Sous-Officiers Belges (1895); ADN M 222/2022.36 Association Amicale des Décorés et Médailleurs de Belgique (1895); ADN M 222/2030.27 Société Amicale des Anciens Militaires Belges, ayant pris part à la Campagne de 1870-1871 en Belgique, pendant la Guerre Franco-Allemande (1899).

²⁶. ADN M 222/2022.36 Association Amicale des Décorés et Médailleurs de Belgique. Statuten. Art. 15 (1895); ADN M 222/2029.8 Société d'Anciens Militaires ayant servi en Belgique sous le règne de S.M. Léopold Ier. Statuten. Art. 10 (1898).

²⁷. ADN M 222/2018.20 Société des Anciens Officiers et Sous-Officiers Belges. Statuten. Art. 22-23 (1895); ADN M 222/2022.36 Association Amicale des Décorés et Médailleurs de Belgique (1895).

²⁸. ADN M 222/2022.36 Association Amicale des Décorés et Médailleurs de Belgique. Statuten. Art. 26 (1895).

"le drapeau et les médailles seront déposés au Musée de la Ville de Roubaix. Pour le cas où ce dépôt serait refusé il serait confié à la Société Royale des Sauveteurs Belges, à Bruxelles, ou à une de ses Sections".²⁹

De vereniging leek bereid om de stad Roubaix in vertrouwen te nemen, maar had toch al van bij de stichting een plan klaar voor het geval Roubaix niet geïnteresseerd zou zijn in de vereniging als cultureel erfgoed. In dat geval nam zij nog steeds haar toevlucht tot het Belgische vaderland. De *secours mutuels* verbonden aan een gezelligheidsvereniging kenden een wisselend succes. De *Société Amicale des Anciens Militaires Belges, ayant pris part à la Campagne de 1870-1871 en Belgique pendant la Guerre Franco-Allemande* had bijstand voor haar leden wel voorzien, maar moest het plan omwille van financiële redenen laten varen.³⁰ Wegens het grote succes besliste de *Société des Anciens Officiers et Sous-Officiers Belges* op haar beurt in 1895 om de regelgeving met betrekking tot de *caisse de secours* officieel te laten optekenen in de statuten.

Ondanks hun totaal verschillend objectief ressorteren de laatste twee verenigingen beide onder de noemer 'vorming'. Zij stelden zich immers als doel hun specifieke 'kennis' met de maatschappij te delen. *Les Anciens Militaires Belges*, gesticht in 1884, definieerden hun taak als "l'instruction des diverses théories et services militaires".³¹ De voorwaarden tot lidmaatschap waren niet

²⁹. ADN M 222/2022.36 Association Amicale des Décorés et Médailleurs de Belgique. Statuten. Art. 32 (1895).

³⁰. ADN M 222/2030.27 Société Amicale des Anciens Militaires Belges, ayant pris part à la Campagne de 1870-1871 en Belgique, pendant la Guerre Franco-Allemande (1899). Brief van de vereniging aan de Préfet du Nord (1899):

"Monsieur le Préfet

Les Président et Membres de la Commission de la Société des Anciens Militaires Belges, ayant fait la Campagne de 1870-71 en Belgique pendant la guerre Franco-Allemande prennent la respectueuse liberté de vous exposer que la société se trouve dans l'impossibilité de satisfaire à ses statuts,

1° parce que les membres sont d'un âge très avancé pour former un fond de caisse convenable

2° que tous ne sont pas en état de fortune pour payer leur cotisation

3° que beaucoup d'entre eux ont quitté et la société doit se dissoudre au bout d'un certain nombre d'années faute de pouvoir remplacer les partants pour remplir les vides.

En conséquence, ils viennent vous prier de bien vouloir dissoudre la société de secours mutuel pour la changer en société d'agrément dont les statuts vous sont soumises sous votre approbation.

Veuillez agréer, Monsieur le Préfet, l'assurance de notre respectueux dévouement.

Le Président,

[signature: Bourdon]"

³¹. M 222/2002.3 Les Anciens Militaires Belges. Statuten, Art. 1 (1884).

nauwkeurig bepaald, maar het ligt voor de hand dat de 25 stichtende leden allemaal oud-militairen van het Belgische leger waren. Hun aangeboden activiteiten kaderden binnen de opkomende nationalistische sentimenten in die tijd, maar lijken tegelijk een uiting van de wens om hun dienstbaarheid aan de Franse maatschappij te bewijzen.³²

Anders dan *Les Anciens Militaires Belges*, was de *Réunion des Flamands Catholiques* bekommerd om het zielenheil van de Vlaamse migranten in Roubaix. Pastoor Gonthier van de parochie Sainte-Elisabeth vroeg in 1882 toelating aan de prefect om met de Vlaamse migranten van zijn parochie in een lokaal te verzamelen, aangezien zijn kerk te klein was geworden. Hij deed dit

"à l'effet de leur donner l'instruction religieuse avec quelques exercices religieux, se terminant par la bénédiction".³³

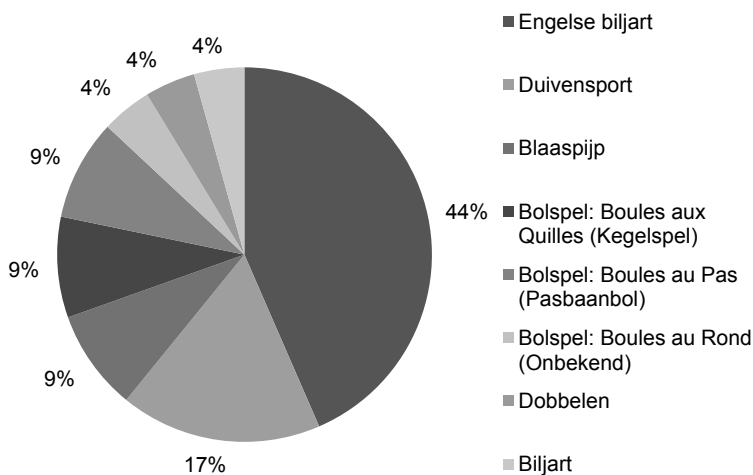
Dit onderricht werd gegeven in hun eigen taal (het Vlaams) en voorgezeten door "un vicaire flamand de la paroisse Ste Elisabeth".³⁴ Het dienstdoend lokaal, *Asile Saint-Pierre* in de *rue des Longues Haies*, werd ter beschikking gesteld door de weduwe van Pierre Motte, telg van het gelijknamige rijke industriële geslacht. Wellicht was de nood die Gonthier wou lenigen een gevolg van het vertrek van de Belgische Recolletten uit Roubaix. Deze Belgische congregatie was zich al in 1857 in de stad komen vestigen op verzoek van de aartsbisschop van Cambrai. Net als andere buitenlandse congregaties werd zij echter getroffen door het gouvernementele uitwijzingsbevel van 1880. De ontreddering die dit bij vele Vlaamse migranten teweegbracht, kan Gonthier ertoe bewogen hebben de religieuze beleving in hun eigen taal aan de migranten aan te bieden. Het succes van dit initiatief kan afgeleid worden uit de noodzaak om een groter lokaal te betrekken. De prefectuur behandelde deze zaak als een aanvraag tot patronage, hoewel zowel de pastoor van Sainte-Elisabeth als de aartsbisschop van Cambrai benadrukten dat dit niet in

³². In die zin zou het doel van *Les Anciens Militaires Belges* te vergelijken zijn met de doelstelling van de *Société Philanthropique des Belges* in Rijsel, die in artikel 1 van haar statuten stelt: "...elle a pour but de fournir à la colonie Belge des moyens d'affirmer son utilité en France", zie: ADN M 222/389 Société Philanthropique des Belges. Statuten. Art. 1 (1889).

³³. ADN M 222/1997.13 Réunion des Flamands Catholiques. Statuten. Inleiding (1882).

³⁴. "Comme il s'agit d'une œuvre très urgente, attendu que les nombreux ouvriers flamands de la Ville de Roubaix manquent d'un lieu de réunion où l'on puisse leur faire des prédications dans leur langue, je viens vous prier, Monsieur le Préfet, de vouloir bien au plus tôt honorer", zie: ADN M 222/1997.13 Réunion des Flamands Catholiques. Brief van de aartsbisschop van Cambrai aan de Préfet du Nord (1882); ADN M 222/1997.13 Réunion des Flamands Catholiques. Statuten, Art. 2 (1882).

hun bedoeling lag.³⁵ Patronage is een verzamelnaam voor de moraliserende verenigingen die vanuit de katholieke kerk en met financiële steun van de bourgeoisie werden opgericht voor de arbeiders, met als doel deze op het rechte pad te houden. De *Réunion des Flamands Catholiques* is de enige vereniging in dit onderzoek die niet dóór, maar vóór de Belgische migranten was opgericht.

GRAFIEK 2: VERENIGINGEN: SPORT EN SPEL

Zoals reeds eerder aangehaald, was Engels biljart veruit de populairste activiteit in de 'Belgische' verenigingen. Bij Engels biljart is de speltafel voorzien van een hellend vlak met negen genummerde hokjes (punten één tot negen), waarin de bal moet terugvallen (Sacré & De Cort, 1925, 53). Andere varianten van biljart konden op veel minder succes rekenen (één vereniging). Naast Engels biljart hielden de Belgische migranten ook van de duivensport, hoewel deze met vier verenigingen veel minder sterk vertegenwoordigd is in de statistieken. De sport had vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw te lijden onder een sterke bemoeienis van de overheid, die het militaire

³⁵. ADN M 222/1997.13 Réunion des Flamands Catholiques. Minute (1882); ADN M 222/1997.13 Réunion des Flamands Catholiques. Statuten. Inleiding (1882) en Brief van de aartsbisschop van Cambrai aan de Préfet du Nord (1882).

gebruik van duiven voor spionagedoeleinden en als communicatiemiddel wou vrijwaren (Calvet, Demonchaux, Lamand, & Bornert, 2007). Het Ministerie van Oorlog trachtte zicht te krijgen op het aantal duivenmelkers, hun organisaties en de beschikbare duiven. In 1896 werden richtlijnen uitgevaardigd die bepaalden dat enkel de prefect van het departement toelating kon verstrekken aan de duivenmelkers om hun hobby uit te oefenen. Leden van clubs hadden de Franse nationaliteit en legden bij de aanvraag tot autorisatie de nadruk op hun nationaliteit, om zo zeker te zijn van een toelating (Lentacker, 1974, 237).³⁶ In een dergelijke klimaat zou het niet gepast geweest zijn de vereniging een naam mee te geven die openlijk naar België refereerde.

De overige verenigingen beoefenden typische cafésporten uit Noord-Frankrijk, zoals *jeu de sarbacane*, ook wel *jeu de soufflette* genaamd, waarbij men een pijltje op een doel afschoot door te blazen op een lange houten buis of blaaspijp.³⁷ Het spel was zeer populair in Roubaix, en vond ook beoefenaars onder de Belgische migrantenpopulatie. Varianten van de *jeux de boules* of typische bolderspelen (verwant met het hedendaagse bowling) omvatten het *jeu de boules aux quilles*, het *jeu de boules au pas*, ook wel *jeu de boules au but en estaminet* genaamd, en het *jeu de boules au rond*.³⁸ De laatste vereniging, een *société de jeu de dés* of dobbelvereniging, werd niet erkend.³⁹ Dobbelen werd door de overheid onder de *jeux de hasard* of gokspelen gerekend, een tijdverdrijf dat sterk werd ontmoedigd. Terwijl in andere departementen verplicht een verbod op kansspelen werd ingeschreven in de statuten (Marais, 1986, 44), hing de autorisatie van dergelijke verenigingen in het departement Nord af van de willekeur van de lokale overheden. In Rijsel werden in dezelfde periode (1850-1901) zes dobbelverenigingen geautoriseerd en één afgekeurd. Ook *Les Wervicquois Réunis* in Roubaix werden geweigerd.

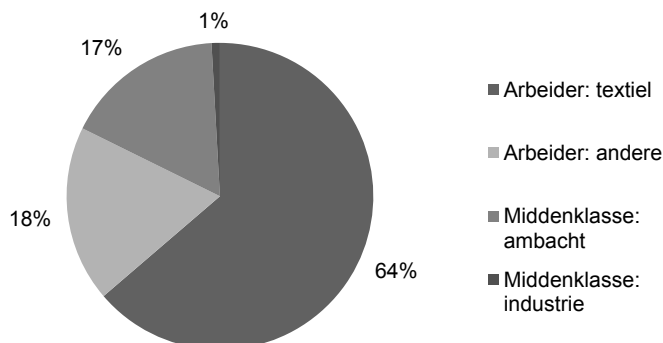
³⁶. ADN M 222/2016.16 Le Messenger Français. Ledenlijst (1892). Onderaan de ledenlijst stelt men expliciet: "Tous les sociétaires sont français"; ADN M 222/2026.35 Le Pigeon Étranger. Statuten. Art. 17 (1897): "Tous les membres de la société devront être de nationalité française".

³⁷. Desrousseaux (A.), *Mœurs populaires de la Flandre française*, Rijsel, L. Quarré, 2 vol., 1889, p. 164.

³⁸. Desrousseaux (A.), *Mœurs populaires de la Flandre française*, Rijsel, L. Quarré, 2 vol., 1889, pp. 109-112.

³⁹. Desrousseaux (A.), *Mœurs populaires de la Flandre française*, Rijsel, L. Quarré, 2 vol., 1889, pp. 209-211.

Een vereniging die officiële toelating aanvroeg, moest enkele standaard-documenten inleveren, waaronder een lijst van de leden op moment van stichting. Deze lijsten moesten op zijn minst naam en adres van de leden bevatten, maar meestal deelden zij nog veel meer informatie mee, zoals het beroep, de leeftijd, de geboorteplaats en nationaliteit, en soms zelfs de werkgever van de personen in kwestie.

GRAFIEK 3: SOCIOPROFESSIEEEL

Op basis van deze gegevens kunnen de leden van de Engelse biljartclubs opgedeeld worden in socioprofessionele groepen. Negen op tien verenigingen vermeldden namelijk het beroep van hun leden, samen gaat het om 113 personen. Zoals het een textielstad als Roubaix betaamde, werden de meeste van de Belgische migranten binnen de textielindustrie tewerkgesteld. Algemeen vormde de industriële sector met 82% de grootste werkgever voor de leden van de Engelse biljartclubs. De overige 18% behoorde tot de middenklasse, waaronder we, in navolging van Petillon, ambachten, handelaars en kleine middenstanders rekenen, alsook de beter verloonde posities binnen de industriële sector, zoals ploegbaas (Petillon, 2006, 59-63). Deze momentopname van het ledenbestand van een aantal Engelse biljartverenigingen, bevestigt de observaties van Petillon met betrekking tot de socioprofessionele tendensen in de Belgische migrantengemeenschap die reeds in het begin van dit artikel werden aangehaald.

Tussen de 28 verschillende beroepen die te onderscheiden vallen binnen de Engelse biljartverenigingen, valt onmiddellijk het grote aandeel van de *tisserands* of wevers op. 52% of 59 op 113 leden verklaarden dit beroep uit te

oefenen. In vergelijking met hun aantal zinken andere groepen in het niets: zes *fileurs*, zes *cabaretiers* en zes *tailleurs* (elk goed voor 5%). Het grote aandeel van *tisserands* in dit profiel kan verklaard worden vanuit de arbeidsmentaliteit die in Roubaix heerste. Nogal wat *Roubaisiens* koesterden een minachting voor mechanisch wevers, omdat ze het beroep associeerden met het fabrieksleven en het verlies van hun individualiteit en onafhankelijkheid als thuiswever. Daarenboven werd een wever minder verloon dan een *fileur* of spinner, waardoor hij een lagere sociale status genoot (Petillon, 2002, 672-673). Het is dan ook niet verrassend dat het vooral de Belgische nieuwkomers zijn die de grootste groep wevers vormen in de stad (55% tegenover 26% *Roubaisiens* en 19% afkomstig uit een ander gebied (niet-Belgisch noch Roubaix)), terwijl de *Roubaisiens* zeer goed vertegenwoordigd zijn binnen het beroep van *fileur* (50% tegen 31% Belgen en 19% afkomstig uit een ander gebied (niet-Belgisch noch Roubaix)).⁴⁰ De Belgische oververtegenwoordiging onder de wevers is deels ook te wijten aan de typische nichevorming op de arbeidsmarkt waarmee migranten vaak te maken hebben. Nieuwkomers steunen op reeds gevestigde landgenoten in hun zoektocht naar werk en worden bijgevolg in het professionele netwerk van deze laatsten geloodst, waardoor ook hun eigen netwerk zich tot die specifieke economische niche gaat beperken. Na verloop van tijd ontstaat er een oververtegenwoordiging van een bepaalde migrantenpopulatie in een beroep (Schrover, 2002, 18).

3. HET *ESTAMINET*, DE NATUURLIJKE THUISHAVEN VAN VERENIGINGEN

Het sociale leven in Noord-Frankrijk speelde zich hoofdzakelijk af in het plaatselijke *estaminet* of café, waar men niet alleen terecht kon voor een goede babbel en een pint, maar meestal ook kon eten en logeren. Het vormde het epicentrum van het dorps- of stadskwartier en was een logisch verlengstuk van de *domestic space* van de arbeider: cafébezoek was inherent aan zijn mentaal concept van socialisatie (Scott Haine, 1996, 57). Het belang van het café als *instituut* in Frankrijk kan alleen al worden afgeleid uit het aantal etablissementen. In 1879 telde het land 350.000 *débites de boisson*. Als gevolg van de wet van 17 juli 1880 die de procedure om een café te openen vereenvoudigde, werden er in de volgende zes maanden duizenden nieuwe kroegen

⁴⁰ Cijfers voor de periode 1860-1889 (Petillon, 2006, 139).

geopend over heel Frankrijk (Lalouette, 1980, 289-290).⁴¹ Roubaix telde in 1890 zo'n 2500 *estaminets*, of één per 50 personen (Delsalle, 1991, 149).

François Chon, geschiedenisleerkracht aan het *Collège de Lille*, beschreef in zijn bundel *Promenades lilloises* uit 1888 de Belgische migrantenwijk Wazemmes en zijn cafés als volgt:

"Nos bons voisins transplantés à Lille, sont restés d'ailleurs fervents patriotes, fidèles sujets de Léopold, affectionnés à leur sol natal. Pas une enseigne qui ne soit comme l'écho d'un sentiment national indestructible: *Au Roi des Belges, à la Reine des Belges, au Lion Belge, au Petit Bruxelles, à St^e-Gudule, à la Tour de Malines, à la Descente d'Ypres, etc., etc.* Ils sont campés en France par nécessité; leur âme est toujours là-bas, de l'autre côté de la frontière".⁴²

We mogen veronderstellen dat ook in Roubaix, met zijn grote Belgische gemeenschap, eenzelfde patroon in de naamgeving van drankgelegenheden merkbaar was. Het 'Belgisch' karakter van een café kunnen we natuurlijk niet louter op naam uitsluiten: het is zeer waarschijnlijk dat sommige etablissementen een vrij neutrale naam hadden, maar een zeer Belgische reputatie genoten in hun omgeving. De ligging van het café was op dit punt belangrijk. Een *estaminet* in de *rue des Longues Haies* werd als Belgisch gepercipieerd, ondanks een neutrale naamgeving. De uitstraling van de *rue des Longues Haies* als migrantenstraat bij uitstek was hier verantwoordelijk voor (Prouvost, Delattre, Derreumaux, Lepoutre, & Waret, 1998, 14). Ook de reguliere gasten waren van belang voor een Belgische reputatie van het café. Het is niet onwaarschijnlijk dat heel wat migranten een voorkeur hadden voor een *estaminet* dat werd uitgebaat of gefrequentieerd door andere Belgen. In die context ontstonden er mogelijkwijs spontane verenigingen, die zich na verloop van tijd lieten registreren. De praktijken van deze verenigingen konden het migrantenimago van het *estaminet* eventueel bevestigen. *Feuilles volantes* uit Lille vormen hiervan een illustratie, maar ongetwijfeld kende ook Roubaix dit fenomeen.

⁴¹ N° 9762, "Loi qui abroge le Décret du 29 décembre 1851 sur les Cafés, Cabarets et Débits de boissons", *Bulletin des Lois de la République Française*, no. 558 (1881), Parijs, Imprimerie nationale, pp. 412-414. De wet stelt dat elke meerderjarige burger (of ontvoogde minderjarige) die over zijn volle politieke en burgerlijke rechten beschikt, een café kan runnen nadat hij hiertoe zijn intentie heeft verklaard bij de autoriteiten.

⁴² Chon (F.), *Promenades lilloises*, Rijsel, L. Danel, 1888, p. 86.

"Ch'est l'dimanche d' l'assemblée / Qu'on y trouve d' l'agrément: / On y intindot canter / In Français et in Flamind." ("C'est le dimanche de l'assemblée / Qu'on y trouve de l'agrément: / On y entend chanter / En Français et en Flamand.")⁴³

Het lijkt niet onmogelijk dat de verenigingen met een Belgisch profiel die hier onderzocht worden, eigenlijk ontstonden binnen de context van een Belgische gereputeerd *estaminet*. 28 zetels van de 35 bestudeerde verenigingen die naar alle waarschijnlijkheid in een *estaminet* gevestigd zijn, zijn bekend. Tien hiervan verwijzen met zekerheid naar België in hun naamgeving.⁴⁴ Twee huisvestten meer dan één vereniging. De andere namen geven blijk van de levendige inspiratie van de uitbaters in kwestie. Een resultaat van één op drie verenigingen met Belgisch profiel, gezeteld in een café met een Belgische reputatie, geeft aan dat beide uitingen van Belgische roots elkaar niet noodzakelijkerwijs in de hand werkten.

De keuze voor een zetel van de vereniging werd in de eerste plaats bepaald door praktische overwegingen, zoals de speluitrusting die door de uitbater ter beschikking werd gesteld. De vereniging *Le Lion Belge* vroeg in 1878 een transfer van zetel aan, omdat "le susdit cabaretier Jacques Vanpoucke désire transformer sa bouloire en un autre jeu...".⁴⁵ De vestiging van een vereniging in zijn *estaminet* vormde voor de uitbater een bron van inkomsten. Investeren in spelmogelijkheden was een belangrijke manier om cliënteel aan te trekken, zoals het lied *Un cabaréti modèle*, opgesteld in het patois van Roubaix, illustreert:

⁴³. P. Verstraete, *Les Contrariants*, Lille, 1894 (Bibliothèque Municipale de Lille (BML) 44187 170 2).

⁴⁴. Dit zijn: *À Bruxelles*, uitbater onbekend (1869): ADN M 222/1974.11 La Bruxelloise; *À la Ville de Gand*, eerst uitgebaat door Jean-Baptiste Cock (1869): ADN M 222/1974.19 Les Amis de Lokeren en vervolgens door Henri Deconinck (1882): ADN M 222/1998.3 Les Amis Belges; *À la Station de Gand*, uitgebaat door Jean Vancraeinst (1872): ADN M 222/1979.13 Les Amis Réunis de la Flandre; *Au Cornet Belge*, uitgebaat door Alexandre Vandebroek (1872): ADN M 222/1979.16 Le Lion de la Flandre en ADN M 222/1980.16 Les Enfants de la Flandre; *Au Château d'Anvers*, uitgebaat door Jean-Baptiste Vandamme (1878): ADN M 222/1990.14 Le Lion Belge; *Au Vrai Cœur de Flandre*, uitgebaat door Gabriel Andries (1878) en *Au Barbier Belge*, uitgebaat door Auguste Anno (1881): ADN M 222/1990.26 Les Cœurs Flamands; *À la Ville de Wervicq*, uitgebaat door Pierre Bernaerd (1881): ADN M 222/1995.18 Les Wervicquois Réunis; *Au Matelot Belge*, uitgebaat door J.B. Delbar (1883): ADN M 222/2000.14 Le Pigeon Brugeois; *Estaminet du Comte de Flandre*, uitgebaat door Théodore Depraetre (1875): ADN M 222/1984.25 Les Enfants du Comte de la Flandre.

⁴⁵. ADN M 222/1990.14 Le Lion Belge. Officieel schrijven: aanvraag verandering van zetel (1878).

"... Surtout les p'tits cabarétis, Y cach'te tous les jeux possible, Pou nous avoir dins leu majeon..." ("...Surtout les petits cabaretiens, Ils cherchent tous les jeux possibles, Pour nous avoir dans leur maison...").⁴⁶

Naast de praktische mogelijkheden, waren er ook andere factoren van belang in de keuze van een zetel. Het is opvallend dat, hoewel de naam van het café zelf dan wel niet expliciet naar België verwijst, vele uitbaters toch Belgische roots lijken te hebben. De uitbater bepaalde immers de sfeer van het etablissement (en in mindere mate de reputatie: een gevestigde reputatie weerstond meestal de opeenvolgende uitbaters van het *estaminet*). Een ruzie met de *cabaretier* werkte dan ook meestal de verhuizing of in het ergste geval het opdoeken van de vereniging in de hand. Zo wendde Emile Dewyndt, voorzitter van de vereniging *Le Lion Belge*, zich in 1882 tot de prefect met een vraag tot transfer van zetel. Als motivatie voerde hij aan dat "le changement de chef de l'établissement ne tient pas à notre société".⁴⁷ Het *estaminet À la Descente des Tisserands* was overgegaan in de handen van een zekere Pierre Devos, wiens persoonlijkheid en manier van uitbaten van het café blijkbaar voor problemen zorgde met de reeds gevestigde vereniging. Devos liet de vereniging echter niet zomaar vertrekken – dat zou voor hem een groot verlies van inkomen betekenen. Het machtsconflict tussen de voorzitter en de café-uitbater escaleerde zodanig dat de leden om het opdoeken van de vereniging verzochten, omdat

"la tranquillité publique y est intéressée. Car si les sociétaires non adhérents sont forcés de se transporter dans un local qui leur déplaît, des discussions s'élèveront entre les membres des deux partis, et il y aura bataille".⁴⁸

Het conflict werd uiteindelijk beslecht op het niveau van de prefectuur. Een deel van de leden bleef functioneren onder de naam *Le Lion Belge*, maar vestigde zijn zetel in een ander *estaminet*. Enkele maanden later stichtten de overblijvende leden de vereniging *Les Francs Bouleurs Belges*.

De meeste van de tot nog toe besproken verenigingen waren kleinschalige initiatieven, uitgaande van de Belgische migranten zelf. Het stichten van een vereniging was een manier om een nood te lenigen, die vaak zeer specifiek was, bijvoorbeeld wanneer migranten voor een bepaalde volkspelvariant bij de bestaande verenigingen hun gading niet vonden (Steinling, 2004, 321).

⁴⁶ Henri Bouche, *Un cabarédi modèle*, Roubaix, 1885 (BMR Classeur Chansons 1 CH 38).

⁴⁷ ADN M 222/1997.5 Le Lion de Flandre. Officieel schrijven: aanvraag tot transfer van zetel (1882).

⁴⁸ ADN M 222/1997.5 Le Lion Belge. Officieel schrijven: vraag tot opdoeken van vereniging (1882).

Tegelijk was het makkelijker voor de nieuwkomers om in de kleine, intieme vereniging de atmosfeer van hun vroegere thuis opnieuw te creëren. Het sociaal contact dat een migrant opbouwde binnen dit netwerk, vormde een tegenwicht voor zijn mogelijke marginalisatie als individu in de vreemde samenleving. Het was een eerste stap in het integratieproces (Penninx & Schrover, 2001, 58-59). Ondanks hun Belgisch profiel droegen de eerder besproken verenigingen bij aan dit proces door de niet-militante houding die zij aannamen tegenover de omringende Franse maatschappij. De leden van deze verenigingen voelden niet de nood om expliciet te strijden voor hun eigen cultuur, omdat dit niet tot hun belangrijkste preoccupaties behoorde. De hevigheid van het socialistische gedachtegoed in Roubaix toont nochtans aan dat de Belgische arbeiders zich wel engageerden voor zaken die hen nauw aan het hart lagen, ondanks mogelijke straffen van de Franse overheid voor hun activiteiten. De enkele verenigingen die wel een standpunt innamen ten opzichte van de positie van de migranten in Noord-Frankrijk, benadrukten de goede verstandhouding die er zou moeten heersen tussen beide bevolkingsgroepen. Dergelijke verenigingen werden opgericht door de Belgische middenklasse in Duinkerken en Rijsel.⁴⁹

4. UNION ET FRATERNITÉ: EEN FRANS-BELGISCHE CULTUUR

Rekening houdend met de enorme Belgische aanwezigheid in Roubaix, doet het kleine aantal verenigingen met Belgisch profiel dat hier werd behandeld vermoeden dat de Belgische migranten ook via andere kanalen deelnamen aan het socioculturele leven van de stad. De focus van dit artikel op de uiterlijke profilering van migrantenverenigingen impliceert dat wij het gevarieerde verenigingsleven van de migranten niet in al zijn aspecten kunnen schetsen. Het engagement in politieke verenigingen, alsook het socialistische verenigingsleven, dat in belangrijke mate werd opgezet door Belgische migranten, blijft hier buiten beschouwing. Verenigingen met socialistische inslag die zich lieten registreren, deden dat meestal onder een neutrale naam, waardoor zij moeilijk als 'Belgisch' te traceren zijn in de archiefinventaris. De *Reizigersclub* te Roubaix kondigde in de Gentse socialistische krant *De Toekomst* van 14 oktober 1888 de algemene vergadering van die dag aan in het lokaal *l'Avenir*. Dat was tevens de naam van één van de (Belgische

⁴⁹. ADN M 222/194 Cercle Patriotique et Philanthropique des Enfants de la Belgique (Duinkerken, 1869); ADN M 222/389 Société Philanthropique des Belges (Rijsel, 1889).

gepercipieerde) coöperaties in Roubaix die uit ideologische overtuiging haar inkomsten terug investeerde in socialistische propaganda.⁵⁰ De link tussen de coöperatie en de vereniging ligt voor de hand. De aankondiging in de Gentse krant wijst op hechte banden met het socialistische front in België, maar de naamgeving *Reizigersclub* doet niets van dit alles vermoeden.

Migrantenverenigingen, al dan niet met een Belgisch profiel, worden vooral gesticht wanneer de migranten in kwestie elders hun gading niet vinden. Het rijke socioculturele landschap van Roubaix in de tweede helft van de negentiende eeuw maakt het echter geheel aannemelijk dat heel wat Belgen wel terechtkonden bij reeds bestaande verenigingen. In zijn studie *La laine*, onderdeel van zijn reeks *Études sur la régime de nos manufactures*, wijdde Louis Reybaud een hoofdstuk aan Roubaix en de leefwijze van de arbeiders daar.

"Cette population, si sensée et si débonnaire, a pourtant des jours d'oubli où elle sort de ses habitudes. Il faut la voir les dimanches et les fêtes se répandre dans les cabarets de la ville ... Les cabarets ne sont pas seuls à se ressentir de l'influence des jours fériés. Sur toutes les pelouses qui entourent la ville, il y a la foule, et chacun va vers son jeu favori, le mail ou les boules. ... Tout devient ici matière à société, l'arc, l'arbalète, les tirs au pigeon, les tirs à la carabine, sans compter les sociétés chorales. ... Ces distractions innocentes et ingénieuses sont dans les goûts flamands, et en s'y livrant, ce peuple n'abuse pas de ses loisirs".⁵¹

Dit uitgebreide verenigingsleven stond officieel ook open voor de Belgische nieuwkomers. Tot de jaren 1880, toen het nationaliteitsvraagstuk belangrijker werd voor de Franse overheid, waren er amper bepalingen met betrekking tot het lidmaatschap van vreemdelingen in verenigingen, tenzij de groeperingen op eigen initiatief maatregelen in dit verband in hun statuten vastlegden. Pas vanaf de jaren 1880 bemoeide de overheid zich met de toegankelijkheid van bepaalde verenigingen voor vreemdelingen. Als gevolg van hun belang in dienst van het vaderland mochten onder andere gymnastiek-, schutters- en duivensportverenigingen enkel nog leden met de Franse nationaliteit toelaten.

Om een idee te krijgen van de deelname van de Belgische migranten aan het socioculturele leven in Roubaix, werd een steekproef uitgevoerd van de naar schatting 1500 verenigingen (1852-1901). Daarvan werden 150 dossiers

⁵⁰ Devaux (A.), *Les Sociétés Coopératives de Consommation dans le Nord et principalement dans l'arrondissement de Rijsel*, Rijsel, Le Bigot Frères, 1907, p. 51.

⁵¹ Reybaud (L.), *La Laine. Nouvelle série des études sur le régime des manufactures*, Parijs, Michel Lévy Frères, 1867, pp. 213-214.

bekeken.⁵² 47 hiervan bevatten ledenlijsten waarop de indicatie van nationaliteit en/of geboorteplaats is aangegeven. Het jaar 1880 vormt hierbij een scherpe scheidslijn: ervoor werd de nationaliteit van de leden zelden meegedeeld (twee dossiers daterend van vóór 1880), erna in meer dan de helft van de gevallen (45 dossiers op 79 verenigingen). Uiteraard weerspiegelt deze trend de toenemende preoccupatie van de overheid en haar bureaucratie met de nationaliteits- en vreemdelingenkwestie (Noiriel, 1991, 155).

Het stilzwijgen van de verenigingen van vóór 1880 omtrent de nationaliteit van hun leden dwingt ons ertoe ons te concentreren op de participatie van de Belgen in verenigingen ná 1880. De interpretatie van deze gegevens moet echter rekening houden met de toen reeds decennialange aanwezigheid van de Belgische gemeenschap in Roubaix. Onder invloed van deze enorme migrantengroep had zich geleidelijk aan een hybride, essentieel Frans-Belgische cultuur ontwikkeld, waarmee zowel Franse autochtonen als gevestigde Belgische migranten zich grotendeels konden identificeren. Zo publiceerde het *Journal de Roubaix* in 1883 een opiniestuk waarin vol ontzetting werd gemeld dat Frankrijk reeds één miljoen vreemdelingen herbergde.⁵³ Het verwees daarbij echter op geen enkele manier naar de situatie in de eigen stad, ondanks het bijwijlen xenofob discours elders in de krant tegenover andere vreemdelingen (Grelle, 2004, 26). In juni 1889 maakte datzelfde *Journal de Roubaix* melding van de nieuwe nationaliteitswetgeving "qui intéresse un si grand nombre de nos concitoyens".⁵⁴ In de populaire cultuur voerde men de Belgische, meestal Vlaamse, migrant op wegens zijn herkenbaarheid als inwoner van Roubaix. De socialistische krant *L'Roubaigno* gebruikte het personage *Petit Zèsèphe*, een ietwat platvloerse cabaretier, afkomstig uit België, die op een schrandere manier de politieke gebeurtenissen en sociale wantoestanden in Roubaix becommentarieerde.⁵⁵ De Vlamingen bevestigden hun aanwezigheid in de stad door het opduiken van de mededeling "Men spreekt Vlaamsch" op de vitrines van handelszaken. De kledingzaak *À la Ville de Courtrai* in de *rue de Tourcoing* voerde rond de eeuwwisseling publiciteit in het Frans, maar steevast met deze toevoeging.⁵⁶ Tweede- en derdegeneratiemigranten droegen bij aan het ontstaan van deze

⁵². Op basis van de archiefinventaris werd telkens het achtste per tien dossiers uit de lijst bestudeerd.

⁵³. "Un million d'étrangers", *Journal de Roubaix* (7 maart 1883).

⁵⁴. "La loi sur la nationalité", *Journal de Roubaix* (6 juni 1889).

⁵⁵. Petit Zèsèphe, "Bonzour de Compinhie", *L'Roubaigno* (2 maart 1899).

⁵⁶. *À la Ville de Courtrai*, Roubaix, 1899 (BML 44186 1899 24).

hybride cultuur door hun deelname aan het verenigingsleven van Roubaix. De steekproef brengt een vrij uitgebreid gemengd verenigingsleven aan het licht. De 45 bestudeerde dossiers van na 1880 bevatten slechts één exclusief Belgische en tien exclusief Franse verenigingen. Niet toevallig gaat het hier vooral om gymnastiek- en duivensportverenigingen, die, zoals gezegd, geen vreemdelingen mochten opnemen, en waarvan het patriottische karakter na de Frans-Duitse Oorlog kenmerkend was. De nederlaag in 1871 had een nationalistische dynamiek in gang gezet. Gymnastiek werd beschouwd als de ideale manier om de ontmoedigde bevolking onderling te verenigen, te versterken en voor te bereiden op een militaire training (Arnaud, 1991, 183). Duiven hadden hun dienst bewezen als communicatiemiddel tijdens het beleg van Parijs (Calvet et al., 2007). Met het oog op toekomstige conflicten bleef de Franse staat het belang van de vogels voor het vaderland benadrukken bij de duivenmelkers.⁵⁷ Wanneer we de cijfergegevens van de steekproef toepassen op het totale aantal verenigingen daterend van na 1880 (zo'n 1120-tal op basis de archiefinventaris), dan kunnen we besluiten dat ongeveer drie vierde of zo'n 845 van deze verenigingen een gemengd publiek bereikten. Dit hoge percentage contrasteert met de 20% exclusief Franse en 2% exclusief Belgische verenigingen die de steekproef aangeeft. Deze hoge menggraad betekent echter niet dat de inwoners van Roubaix geen onderscheid in identiteit ervoeren. Sommige verenigingen registreerden nakomelingen van Belgische migranten als *fils de Belge* en zelfs *petit-fils de Belge*.⁵⁸ Hiermee werd een subtiel verschil in identiteitsbewustzijn geëxpliciteerd. Juridisch gezien was het plausibel dat deze tweede- en derdegeneratiemigranten de Franse nationaliteit hadden, zeker na 1889. In de dagelijkse omgang differentieerde men echter tussen de verschillende bevolkingsgroepen, zonder dat dit de vermenging van het socioculturele leven in de weg stond.

Een acculturatieproces, en de daarmee gepaard gaande identificatie met een groep, is geen objectief meetbaar gegeven. Een identiteit, ook een collectieve, verandert immers onder invloed van zowel ingrijpende gebeurtenissen als dagelijkse ontmoetingen (Barth, 1998, 9-38; Hylland Eriksen, 1993, 36-58). Daarom is het beter te spreken over identiteits*constructie*. Onderzoek naar

⁵⁷. ADN M 222/658 Société du Bizet. Aanvraag tot autorisatie van de vereniging (1879): "Il ose espérer, Monsieur Le Préfet, que le but patriotique de cette Société, les services qu'elle est appelée à rendre et les encouragements que Son Excellence Monsieur Le Ministre de la Guerre accorde aux concours de pigeons voyageurs, recommanderont favorablement à votre haute sollicitude la société 'Du Bizet' dont il vous demande d'autoriser les statuts".

⁵⁸. ADN M 222/2029.03 Les Sans-Tabacs. Ledenlijst (1898); ADN M 222/2029.13 Au Nouveau Jeu de Boule. Ledenlijst (1898).

dergelijke identiteitsconstructie in het verleden kan nooit bogen op vaststaande uitspraken, maar enkel tendensen blootleggen en suggesties aanreiken.

FIGUUR 2: ZEGEL VAN DE ASSOCIATION AMICALE DES DÉCORÉS ET MÉDAILLÉS DE BELGIQUE, ROUBAIX

De studie van het verenigingsleven in Roubaix maakt duidelijk dat ondanks of misschien net dankzij het bloeiende verenigingsleven in de stad, de Belgen weinig behoefte voelden tot het vormen van specifieke immigrantenorganisaties. Een totaal van 36 aanvragen tot Belgisch geprofileerde verenigingen op ca. 1500 dossiers toont aan dat het om een marginaal fenomeen ging. Deze indruk wordt versterkt door het resultaat van de steekproef, dat aantoont dat na 1880 slechts 2% van de verenigingen in Roubaix exclusief uit Belgische migranten bestond. Door de decennialange toeloop en de enorme numerieke aanwezigheid van de Belgen in Roubaix had zich geleidelijk aan een Frans-Belgisch sociaal-cultureel leven ontwikkeld, waarin noch de Belgische noch de Franse elementen als 'vreemd' beschouwd werden, maar net de eigenheid van de stad vormden. In Roubaix kwam dit proces op kruissnelheid vanaf de jaren 1880, toen tweede- en derdegeneratiemigranten volop deelnamen aan het socioculturele leven. Rond diezelfde periode deed de derde Franse Republiek inspanningen om de exclusiviteit van de eigen nationaliteit en het gevaar van 'de vreemdeling' in te prenten bij de bevolking. De culturele symbiose die het stadsleven mee vorm gaf, werd door de inwoners van Roubaix echter als hun eigenheid ervaren. De vreemdelingenhaat richtte zich in belangrijke mate tegen de grensarbeiders, die de *Roubaisiens*

beconcurrerden op de arbeidsmarkt zonder zich op enigerlei wijze in het stadsleven te engageren.⁵⁹

Hoewel de leden van vele verenigingen zich hoogstwaarschijnlijk niet bewust waren van het bijzondere karakter van het socioculturele leven in hun stad, waren er toch enkele die, onder invloed van het grote nationaliteitsvraagstuk in het laatste kwart van de negentiende eeuw, hun nieuwe werkelijkheid trachtten aan te passen aan de opmars van de nationaliteiten en het bijhorende identiteitsgevoel. *La Lyre Franco-Belge* en *L'Avenir Franco-Belge* maakten hun programma alleen al door hun naamgeving duidelijk. Dat zij het samen-horigheidsgevoel tussen de twee nationaliteiten wensten te bevorderen, bracht hen ertoe zich uitdrukkelijk als een Frans-Belgische twee-eenheid te presenteren. Andere verenigingen stonden dan misschien wel niet vijandig tegenover de Franse omgeving, toch hielden zij in hun vereniging de eigen nationaliteit levendig als gevolg van de concrete invulling die zij in hun leven had gekregen (De Vos, 1984). Zo ontstonden vanaf 1880 in Roubaix verschillende verenigingen voor oud-militairen van het Belgische leger, met als bedoeling zowel een *société de plaisir* als *secours mutuel* voor hun leden te zijn. Dat de link van deze verenigingen met hun vaderland nog groot was, blijkt uit de stempels en de vlaggen die ze hanteerden, en hun verenigingsfeest dat ze doelbewust vierden rond 21 juli, de Belgische nationale feestdag. We kunnen ons hierbij de vraag stellen in welke mate deze verenigingen gesteund werden vanuit het vaderland. Het is duidelijk dat, terwijl het acculturatieproces van de Belgische migranten in het departement Nord zich onstuitbaar verder ontwikkelde, bepaalde groepen in deze minderheid zich als gevolg van de grote debatten over het nationalisme ook vragen gingen stellen bij hun eigen identiteit, en trachtten een *modus vivendi* te vinden voor de dubbele loyaliteit die zij voelden. *Union et Fraternité* als het ware.

AFKORTINGEN

ADN	Archives Départementales du Nord
BML	Bibliothèque Municipale de Lille
BMR	Bibliothèque Municipale de Roubaix
CHIR	Centrum voor de Historische Studie van Interculturele Relaties (1750-2000)

⁵⁹. Tuson Piloire, *Les Pots au Burre ou La Peste à Roubaix*, 1897 (ADN 154/173); Louis Pontier, *Les Pots au Burre*, s.l., 1897 (BMR classeur chansons 2); Cyr., "Les 'Pots-au-Burre'", *Croix du Nord* (26 mei 1899).

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Archieven en bibliotheken

Archives Départementales du Nord, 22 rue Saint Bernard, F-59000 Lille
Bibliothèque Municipale de Lille
Bibliothèque Municipale de Roubaix

Gedrukte bronnen

Bulletin des Lois de la République Française, Paris, 1881, no. 512, no. 558; 1899, no. 1977.
CHON (F.), *Promenades lilloises*, Rijsel, L. Danel, 1888.
DESROUSSEAUX (A.), *Mœurs populaires de la Flandre française*, Rijsel, L. Quarré, 2 vol., 1889.
DEVAUX (A.), *Les Sociétés Coopératives de Consommation dans le Nord et principalement dans l'arrondissement de Rijsel*, Rijsel, Le Bigot Frères, 1907.
NAPOLÉON I, *Code Pénal de 1810*, Brussel, 1810.
REYBAUD (L.), *La Laine. Nouvelle série des études sur le régime des manufactures*, Parijs, Michel Lévy Frères, 1867.

À la Ville de Courtrai, Roubaix, 1899 (BML 44186 1899 24).
Henri BOUCHE, *Un cabarét modèle*, Roubaix, 1885 (BMR Classeur Chansons 1 CH 38).
Tuson PILOIRE, *Les Pots au Burre ou La Peste à Roubaix*, Wattlelos, 1897 (ADN 154/173).
Louis PONTIER, *Les Pots au Burre*, s.l., 1897 (BMR classeur chansons 2).
P. VERSTRAETE, *Les Contrariants*, Lille, 1894 (BML 44187 170 2).

Kranten

Croix du Nord
Journal de Roubaix
L'Roubaigno

Literatuur

AGULHON (M.) & BODIGUEL (M.), *Les associations au village*, Parijs, 1981.
ARNAUD (P.), "Dividing and uniting: sports societies and nationalism, 1870-1914" in: R. TOMBS (ed.), *Nationhood and nationalism in France. From Boulangism to the Great War, 1889-1918*, Londen, 1991, pp. 182-194.
BARTH (F.) (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, Prospect Heights (Illinois), 1998 [1969].
BAYCROFT (T.), *Culture, Identity and Nationalism. French Flanders in the nineteenth and twentieth centuries* (Royal Historical Society. Studies in History. New Series), Woodbridge, 2004.
BLANC-CHALÉARD (M.-C.), *Histoire de l'immigration* (Repères), Parijs, 2008.

- BONTE (J.), *Patrons Textiles. Un siècle de conduite des entreprises textiles à Roubaix-Tourcoing 1900-2000*, Rijsel, 2002.
- CAESTECKER (F.), "The Changing Modalities of Regulation in International Migration within Continental Europe, 1870-1940" in: A. BÖCKER, K. GROENENDIJK, T. HAVINGA, & P. MIDDELHOUT, *Regulation of Migration. International Experiences*, Antwerpen-Apeldoorn, 1998, pp. 73-98.
- CAESTECKER (F.), "Migratiecontrole in Europa gedurende de 19de eeuw. Een schets" in: J. ART & L. FRANÇOIS, *Docendo discimus. Liber amicorum Romain Van Eeno*, Gent, I, 1999, pp. 241-256.
- CAESTECKER (F.), "The Transformation of Nineteenth-Century West European Expulsion Policy, 1880-1914" in: A. FAHRMEIR, O. FARON, & P. WEIL, *Migration Control in the North Atlantic World. The Evolution of State Practices in Europe and the United States from the French Revolution to the Inter-War Period*, New York-Oxford, 2002, pp. 120-137.
- CALVET (F.), DEMONCHAUX (J.-P.), LAMAND (R.), & BORNERT (G.), "Une brève histoire de la colombophilie", *Revue Historique des Armées*, 2007, no. 248, pp. 93-105.
- COUTON (P.), "Ethnic Institutions Reconsidered: The Case of the Flemish Workers in 19th Century France", *Journal of Historical Sociology*, XVI, 2003, no. 1, pp. 80-110.
- DAUMAS (J.-C.), *Les territoires de la laine. Histoire de l'industrie lainière en France au XIXe siècle* (Histoire et Civilisations), Villeneuve d'Ascq, 2004.
- DEFOORT (H.), *Werklieden bemint uw profijt! De Belgische sociaaldemocratie in Europa*, Tielt, 2006.
- DELMARE (D.), "Les Vlaminqes ou le dénigrement des immigrés belges (XIXe siècle)" in: J.-P. JESENNE (ed.), *L'image de l'autre dans l'Europe du Nord-Ouest*, Rijsel, 1996, pp. 179-195.
- DELSALLE (P.), *Rijsel, Roubaix, Tourcoing: Histoire et traditions*, Condé-sur-Noireau, 1991.
- DERAINNE (P.-J.), "L'hostilité aux ouvriers belges en France au XIXe siècle" in: A. MORELLI (ed.), *Les émigrants belges. Réfugiés de guerre, émigrés économiques, réfugiés politiques ayant quitté nos régions du XVIe siècle à nos jours*, Brussel, 1998, pp. 101-114.
- DERREUMAUX (E.), "Le fonctionnement des sociétés de secours mutuels à Roubaix au XIXe siècle", *Prévoyance sociale. Passé et présent*, 1996, no. 28, pp. 3-8.
- DE VOS (L.), "De smeltkroes. De Belgische krijgsmacht als natievormende factor, 1830-1885", *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, XV, 1984, nos. 3-4, pp. 421-460.
- DUPÂQUIER (J.), "La contribution des Belges à la formation de la population française (1851-1940). Étude quantitative" in: Société Belge de Démographie, *Historiens et populations: liber amicorum Étienne Hélin*, Louvain-la-neuve, 1991, pp. 331-347.
- ELDERING (L.), *Cultuur en opvoeding. Interculturele pedagogiek vanuit ecologisch perspectief* (Ortho), Rotterdam, 2005 [2002].
- GORDON (M.M.), *Assimilation in American life. The role of race, religion and national origins*, New York-Saint Louis, 1964.
- GRANGE (A.), *L'apprentissage de l'association, 1850-1914. Naissance du secteur volontaire non lucratif dans l'arrondissement de Villefranche-sur-Saône*, Parijs, 1993.
- GRELLE (B.), *Catalogue de la presse roubaisienne et des villes avoisinantes (1829-1914)*, (Les Cahiers de Roubaix), Roubaix, 2004.
- HILAIRE (Y.-M.) (ed.), *Histoire de Roubaix*, (Histoire des villes du Nord – Pas-de-Calais VI), Dunkerque, 1984.
- HYLLAND ERIKSEN (T.), *Ethnicity and Nationalism. Anthropological Perspectives* (*Anthropology, Culture and Society*), Londen-East Haven, 1993.

- JAUME (L.), "Une liberté en souffrance: l'association au XIXe siècle" in: C. ANDRIEU, G. LE BÉGUEC, & D. TARTAKOWSKY, *Associations et champ politique. La loi de 1901 à l'épreuve du siècle*, Parijs, 2001, pp. 75-100.
- LALOUETTE (J.), "La consommation de vin et d'alcool au cours du XIXe et au début du XXe siècle", *Ethnologie Française*, X, 1980, pp. 287-302.
- LANDRECIES (J.), "Une configuration inédite: la triangulaire français-flamand-picard à Roubaix au début du XXe siècle", *Langage et Société*, 2001, no. 97, pp. 27-68.
- LASSERRE (A.), "La mutualité dans le Nord sous la monarchie de Juillet", *Revue du Nord*, 1950, no. 32, pp. 119-129.
- LELEUX (M.), "Fraternisation et concurrence: liens et limites d'un rapport au travail. L'exemple des ouvriers belges dans le département du Nord du milieu du XIXe siècle à l'entre-deux-guerres", *Revue du Nord*, 2007, no. 89, pp. 837-855.
- LENTACKER (F.), *La frontière franco-belge. Étude géographique des effets d'une frontière internationale sur la vie de relations*, Rijsel, 1974.
- LENTACKER (F.), "La situation des travailleurs belges en France de 1871 à 1914", *Les relations franco-belges de 1830 à 1934. Acte du Colloque de Metz, 15-16 novembre 1974* (Centre de Recherches Relations Internationales de l'Université de Metz. 7), Metz, 1975, pp. 174-182.
- MACHELON (J.-P.), "La liberté d'association sous la Troisième République: le temps du refus (1871-1901)" in: C. ANDRIEU, G. LE BÉGUEC, & D. TARTAKOWSKY, *Associations et champ politique. La loi de 1901 à l'épreuve du siècle*, Parijs, 2001, pp. 141-156.
- MARAIS (J.-L.), "Les sociétés en Anjou. Permanences et transformations d'une sociabilité masculine organisée", *Ethnologie Française*, XVI, 1986, pp. 39-58.
- MARTY (L.), *Chanter pour survivre. Culture ouvrière, travail et techniques dans le textile: Roubaix, 1850-1914*, Liévin, 1982.
- NOIRIEL (G.), *La tyrannie du national. Le droit d'asile en Europe (1793-1993)*, Parijs, 1991.
- NOIRIEL (G.), *Le creuset français. Histoire de l'immigration XIXe-XXe siècle* (Points. Histoire. 161), Parijs, 2006².
- PENNINX (R.) & SCHROVER (M.), *Bastion of bindmiddel? Organisaties van immigranten in historisch perspectief*, Amsterdam, 2001.
- PETILLON (C.), "Niveaux de qualification et bassins de recrutement différenciés à Roubaix au XIXe siècle", *Revue du Nord*, 2002, no. 84, pp. 667-689.
- PETILLON (C.), *La population de Roubaix: Industrialisation, démographie et société 1750-1880* (Histoire et Civilisations), Villeneuve d'Ascq, 2006.
- PHINNEY (J.S.), HORENCZYK (G.), LIEBKIND (K.), & VEDDER (P.), "Ethnic Identity, Immigration, and Well-Being: An Interactional Perspective", *Journal of Social Issues*, 2001, no. 57, pp. 493-510.
- PONTY (J.), *L'immigration dans les textes. France, 1789-2002*, Parijs, 2003.
- PROUVOST (J.), DELATRE (T.), DERREUMAUX (E.), LEPOUTRE (X.), & WARET (P.), *Les rues de Roubaix. Tome I: A-B*, Roubaix, 1998.
- REARDON (J.A.), *Belgian Workers in Roubaix, France, in the Nineteenth Century*, Doctoraatsverhandeling, University of Maryland, 1977 (University microfilms international, Ann Arbor, K.U.Leuven, 1982).
- SACRÉ (M.) & DE CORT (A.), *Volksspelen & Volksvermaken in Vlaamsch-België*, Merchtem, 1925.
- SCHROVER (M.), *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse migranten in Utrecht in de negentiende eeuw*, Utrecht-Amsterdam, 2002.
- SCOTT HAINE (W.), *The World of the Paris Café. Sociability among the French Working Class, 1789-1914*, Baltimore, 1996.

- STEINLING (F.), "Les sportifs roubaisiens: la composition socioprofessionnelle des sociétés sportives à Roubaix entre 1890 et 1900", *Revue du Nord*, 2004, no. 86, pp. 310-326.
- STRIKWERDA (C.), "Regionalism and Internationalism: The Working Class Movement in the Nord and the Belgian Connection, 1871-1914", *Proceedings of the Western Society for French History*, 1984, no. 12, pp. 221-230.
- WEIL (P.), "L'histoire de la nationalité française: une leçon pour l'Europe" in: P. WEIL & R. HANSEN, *Nationalité et citoyenneté en Europe* (Recherches), Paris, 1999, pp. 55-70.

Union et fraternité. Les sociétés de migrants belges à Roubaix dans la seconde moitié du XIXe siècle

SAARTJE VANDEN BORRE

RÉSUMÉ

Le XIXe siècle se caractérise par une crise économique profonde touchant la Flandre et une partie de la Wallonie, alors que le Nord de la France connaît un essor industriel exceptionnel. On peut estimer à plusieurs centaines de milliers le nombre des personnes qui se sont ainsi déplacées de Belgique vers le Nord de la France, principalement au cours du dernier tiers du siècle, avec une très forte concentration à Roubaix, qui est le centre industriel du département du Nord. Entre 1872 et 1886 plus de 50% de la population y est de nationalité belge.

Bien qu'il s'agisse d'une migration de proximité, elle n'implique pas pour autant un processus d'intégration sans problème des Belges au sein de leur nouvel environnement. Les migrants belges de la première génération ont tendance à se réunir dans les mêmes cafés et à se grouper en sociétés. La prépondérance des migrants belges dans certains quartiers et rues favorisait ce genre de sociabilité. Néanmoins, il n'y a jamais eu de volonté de séparer les Belges de la population française "autochtone", ni par une ségrégation spatiale ni par le modèle de socialisation.

Plusieurs sociétés de migrants belges se réfèrent par leur nom à la Belgique, à la Flandre ou à la ville d'origine de leurs membres. Dans les documents de ces sociétés apparaît donc souvent une forme d'attachement à l'espace d'origine. Parallèlement, les membres de ces sociétés expriment de l'affection pour le nouvel environnement français auquel ils sont redevables

de l'amélioration de leur situation. Il y a donc à la fois une quête identitaire et une double appartenance affective à l'origine du processus d'intégration des Belges dans la vie sociale du Nord de la France.

Ce processus d'intégration se voit simplifié par l'importance numérique des migrants belges à Roubaix et par le caractère hybride de leur vie socioculturelle locale. La socialisation des migrants de la deuxième, voire même de la troisième génération, à la fin du XIXe siècle inaugure l'accomplissement du processus d'intégration des migrants belges à Roubaix.

Union et Fraternité. Associations of Belgian Migrants in Roubaix in the Second Half of the Nineteenth Century

SAARTJE VANDEN BORRE

SUMMARY

During the nineteenth century, Flanders and part of Wallonia suffered abject poverty. Many Belgians sought refuge elsewhere, for instance in the industrial centres of the French department of Le Nord. The town of Roubaix in particular exerted great attraction: from 1872 to 1886, more than half of its population held the Belgian nationality.

Even though it was a migration over quite a short distance, this did not imply that the Belgians immediately fitted in with their new environment. Migrants of the first generation tended to seek each other out, to frequent the same pubs and to form associations together. The fact that Belgian migrants dominated certain streets and districts in town, strongly stimulated this phenomenon. And yet, the urge to separate from the French autochthonous population never arose, neither in the dwelling pattern nor the socialization pattern.

Some associations of Belgian migrants referred in their name to Belgium, Flanders or their hometown. The documents of these societies often betray an attachment to this region of origin, but also often display a form of attachment to the new, French environment, to which the migrants owed,

after all, their present existence. The struggle with their own identity and this double affection were inherent in the integration process of the Belgians in Northern French society.

However, this integration process was greatly simplified by the numerically large presence of Belgian migrants in Roubaix, and by the hybridization of the socio-cultural life there. The socialization of migrants of the second and even third generation at the end of the nineteenth century, heralded the completion of the integration process of the Belgian migrants in Roubaix.